

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Історико-археологічні дослідження Батурина 2020-2021 років

Торонто • 2021

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ БАТУРИНА 2020-2021 рр. До 20-ліття Батуринського українсько-канадського проєкту

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник і відповідальний редактор Володимир Мезенцев

Фотографії Юрія Ситого, Олександра Терещенка,
Олександра Гречановського, Оксани Ломко

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка, Ігоря Гречановського, Наталі Павлусенко,
Юрія Ситого, Людмили Мироненко, Олександра Терещенка, Олександра Бондаря

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редакторка Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фундації «Будучність»
та Дослідного інституту «Україніка» у Торонті.

© Володимир Мезенцев, 2021
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2021

На передній обкладинці картина «Апофеоз гетьмана України Івана Мазепи» з зображенням реконструйованої цитаделі Батурина XVII ст. Художник Ігор Гречановський, 2020 р. (м. Полтава). Фото Олександра Гречановського. Музей історії Полтавської битви у Полтаві. Комп'ютерний дизайн обкладинки Сергія Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2021

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147
1-800-216-9136
tridentprinting@hotmail.com

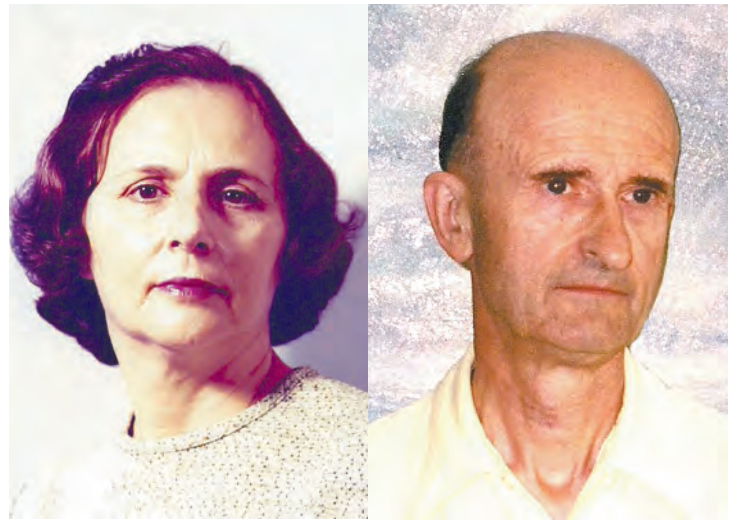
ДВАДЦЯТЬ РОКІВ БАТУРИНСЬКОМУ ПРОЄКТУ КІУС

2021 р. тодішній директор Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні у Канаді, провідний історик Гетьманщини проф. Зенон Когут заснував проєкт історико-археологічного вивчення м. Батурина козацької доби. Два десятиліття історики та археологи цього інституту і Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету в м. Торонто у Канаді співпрацюють з українськими дослідниками того міста Чернігівської обл. в Україні. Вони разом організують щолітні розкопки Батурина, які українські археологи розпочали там 1995 р., і публікують їхні результати та інші матеріали проєкту.

Під час пандемії розкопки того міста вдалось продовжити. Цей буклет розгляне основні здобутки польових досліджень Батурина 2020-21 рр. у доповненні нових студій його ранньомодерної історії та культури.

Від 2001 р. поспіль КІУС і Дослідний інститут «Україніка» у Торонто спонсорують Батуринський проєкт. 2020 р. КІУС підтримав його грантом з Вічного фонду д-ра Богдана Стефана Запутовича та д-ки Марії Грицайко-Запутович. Щиро дякуємо засновникам цього фонду й попередньому директору інституту мгр Ярсу Балану за щедру фінансування проєкту в 2018-20 рр. Висловлюємо також подяку теперішній директорці КІУС проф. Наталії Ханенко-Фрізен та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги Українців Канади мгр Оресту Стецеву за всебічну допомогу проєкту і поширенню наших видань.

Батуринський проєкт адмініструється Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі КІУС (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Глибоко дякуємо директору того відділу проф. Франку Сисину за багаторічну підтримку проєкту грантами та авторитетними рекомендаціями у наукових закладах Канади і США. 2021 р. названий Центр та Вічний фонд д-ра Богдана Стефана Запутовича і д-ки Марії Грицайко-Запутович при КІУС надали щедрий грант на продовження розкопок міста й підготовку публікацій цього академічного року. Засновник проєкту проф. З. Когут керував ним у 2001-15 рр. і лишається його академічним дорадником, співавтором наших буклетів, наукових статей та повідомлень у пресі Північної

Іл. 1. Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Васишини (Філадельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

Америци про нові історико-археологічні студії столиці Гетьманщини. Науковий працівник Торонтського відділу КІУС д-р Володимир Мезенцев є виконавчим директором проєкту в Канаді та координатором співпраці канадських і українських дослідників старого Батурина (іл. 4).

Розкопки там у 2001-20 рр. також спонсорував Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету. Кожного року Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку підтримує дослідження Батурина субсидіями. Чернігівська обласна державна адміністрація у 2005-21 рр. та Чернігівський обласний історичний музей ім. Василя Тарновського у 2013-21 рр. щорічно виділяли гранти на розкопки міста.

Неперевершеними меценатами вивчення старожитностей Батурина є поетеса Володимира Васишин (літературні псевдоніми Міра Гармаш та Ї. Жак), нащадок славного гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка, і її чоловік, митець Роман Васишин з м. Філадельфії у США (іл. 1). Вже тяжко хвора пані Володимира великодушно жертвувала на цей проєкт до кінця життя. Пан Роман продовжує добродійну справу своєї родини і лишається найщедрішим благодійником батуринських студій. Портрети панства Васишиних виставлені у Музеї археології Батурина і надруковані в усіх наших щорічних буклетах та великих статтях про розкопки гетьманської столиці в українсько-канадській пресі 2011-21 рр.

У 2020-21 рр. історико-археологічні дослідження Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Борис Михайлець), Ліга Українців Канади – відділ у Торонто

Іл. 2. Ю. Ситий (зліва) та студентки Чернігівського університету, учасниці розкопок Батурина 2021 р., з прапором Батуринської археологічної експедиції

(голова Микола Литвин), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Г. Винник), Союз Українок Канади – відділ ім. св. княгині Ольги при Українській православної церкві св. Володимира (голова Віра Мельник), Кредитова спілка «Будучність» (персональні подяки головній управительці Оксані Прощук-Чиж та менеджерці кадрів Христині Бідяк), Фундація «Будучність» (голова ради директорів Роман Медик, виконавча директорка Лада Козак), Фундація «Прометей» (голова Марія Шкамбара), Українська кредитова спілка (головний управитель Тарас Підзамецький), “Benefaction Foundation” у Торонто та “Zorya Inc.” (Гринвіч, Коннектикут у США).

З пошаною оприлюднимо імена приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах Америки, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2020-21 рр. Це є вельмишановні д-р Юрій Іванчишин і д-ка Вільгельміна Дегрот, Оленка й д-ка Славка Негрич, мгр Анна Троян, Мирон та Олена Дилинські, Володимир і Христина Кудрики, д-р Ернест Евашук, письменник Микола Латишко, проф. Віктор Палис, Михайло Гуцман, Роман і Дарія Пількови, Євгенія й бл. п. Богдан Мельничуки, Тамара Ботюк, Наталя та Іван Ємці, Орест і Тетяна Джулинські, Михайло Вавришин (Торонто), д-р Юрій та Оріся Лисики (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монреаль), Майкл-Стівен Гумницький (Мерфрісборо, Теннессі), Ральф Роу (Гринвіч, Коннектикут), д-ка Марія Грицеляк (Парк-Рідж, Іллінойс), Роман і Вікторія Максимовичі (Уоррен, Мічиган) та Вільям Бурбан (Портер, Техас). Дослідники Батурина щиросердно дякують вищеназваним українським гро-

мадським організаціям, кредитівкам, фундаціям і високоповажним добродійцям за їхню щедру підтримку цього проєкту два десятиліття, тим більш під час світової епідемії.

Особлива подяка належить голові редакційної колегії *Гомону України/Ukrainian Echo* д-ру Олегу Романишину, редакторці тижневика Оксані Соколик, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнеру Михайлу Гуцману за фахову підготовку до друку й публікацію великих статей про досліди Батурина українською та англійською мовами у цій поважній газеті вже 20 років, а також десяти буклетів у її видавництві. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців авторитетно підтримують Батуринський проєкт у громаді, зразково організують і рекламують публічні лекції В. Мезенцева про останні археологічні відкриття у гетьманській столиці в Торонто та оприлюднюють наші буклети й статті на цю тему на вебсайтах Ліги Українців Канади і Дослідного інституту «Україніка».¹

Запропонований буклет є десятим випуском у серії подібних щорічних багатоілюстрованих публікацій авторів про результати розкопок Батурина 2010-21 рр., дослідження та реконструкції архітектури і декору Мазепиного палацу, оборонні споруди міста, культуру й побут козацької еліти, художні ремесла, економічні та мистецькі зв'язки гетьманської столиці з Заходом.² Щиро дякуємо Фундації «Будучність» (голова ради директорів Р. Медик, виконавча директорка Л. Козак) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президенту О. Стецеву за покриття коштів видання чотирьох останніх брошур тої серії у 2018-21 рр.

Буклети мають 24-36 стор. українською мовою і 50-80 кольорових ілюстрацій та глясовий крейдяний папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці авторів рекомендуються широкому колу читачів і вченим, усім шанувальникам української старовини. Останні п'ять буклетів можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонто за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@luc-corg.com). Дев'ять брошур розповсюджує Видавництво КІУС в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <https://ciuspress.com/product-category/archaeology/?v=3e8d115eb4b3>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>).

* * *

У масштабних і плідних розкопках Батурина 2020 р. брало участь 75 студентів, магістрантів і викладачів

Іл. 3. Учні й вчителі Глухівського ліцею з підвищеною військово-фізичною підготовкою, учасники розкопок 2021 р., біля пам'ятника гетьманам у Батурині.

Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка (Чернігівський університет), Глухівського національного університету ім. Олександра Довженка, учнів й вчителів Глухівського ліцею з підвищеною військово-фізичною підготовкою м. Глухова Сумської обл., співробітників Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) в Києві, Чернігівського обласного історичного музею ім. Василя Тарновського та волонтерів з різних міст України. Висловлюємо подяку учням і вчителям Глухівського ліцею за сумлінну працю на розкопках Батурина у 2019-21 рр. та директорці цього закладу Ірині Терещенко за взірцеве патріотичне й трудове виховання української молоді (іл. 3).

Через поширення коронавірусу в Україні, кількість учасників розкопок Батурина 2021 р. скоротилась до 45 студентів-істориків Чернігівського університету, учнів й вчителів Глухівського ліцею та добровольців-любителів. Батуринську археологічну експедицію очолюють старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського університету, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, д-р Вячеслав Скороход. Його заступником і науковим керівником експедиції є старший науковий співробітник Дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя цього університету археолог Юрій Ситий (іл. 2).

Директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко активно допомагає організації, комплектуванню й фінансуванню Батуринської

експедиції з бюджету Чернігівської обл. і вивченню старожитностей гетьманської столиці. Під його керівництвом підготовлено й 2020 р. видано новий збірник документів з історії та культури Батурина Нового часу і витягів з наших археологічних звітів та публікацій.³

З сумом повідомляємо, що 15 листопада 2020 р. залишив цей світ провідний канадський історик Чернігівського князівства, колишній президент Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету св. п. проф. Мартін Дімнік (іл. 4). Він завідував фондом, що збирав цей інститут на розкопки Батурина у 2001-20 рр. М. Дімнік брав участь у вивченні того міста і його краю за Київської Русі⁴ та публікації у співавторстві з В. Мезенцевим оглядів напрацювань Батуринської археологічної експедиції англійською мовою у щорічних бюлетенях Оттавського університету.⁵ З цього року видання там англомовних звітів про розкопки Батурина продовжує один В. Мезенцев.⁶

У 2020-21 рр. його дослідження з топографії, історії, археології, геральдики, сфрагістики, культури побуту козацької старшини та керамічного мистецтва ранньомодерного Батурина і Гетьманщини консультували знаний фахівець з військової справи та еліти козацької України, викладач Київського національного університету ім. Тараса Шевченка д-р Олексій Сокирко; досвідчена дослідниця українських пічних кахлів, старша наукова співробітниця Інституту археології НАНУ д-ка Лариса Виногородська; знавець писемних

Іл. 4. Ліворуч: д-р Володимир Мезенцев, св. п. д-р Володимир Коваленко, св. п. проф. Мартін Дімнік та Юрій Ситий, 2004 р. Вічна пам'ять спочилим колегам, дослідникам старого Батурина!

Іл. 5. План Батурина з околицями до зруйнування 1708 р. Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря, комп'ютерна графіка О. Бондаря, 2017 р.

Іл. 6. Цитадель батури́нської фортеці XVII ст., реконструйована 2008 р. на основі археологічних досліджень. Аерофото з архіву заповідника «Гетьманська столиця».

джерел, історії та культури козацької доби й старого Батурина історик Сергій Павленко (Чернігів); відомий мазеполог, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ д-р Ольга Ковалевська; видатний російський історик козаччини, директорка Центру з вивчення історії України Інституту історії Санкт-Петербурзького державного університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева; спеціалістка з історичної топографії Батурина, вчена секретарка Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» д-ка Наталія Саєнко. Красно дякуємо названим науковцям за колегіальність, слухні поради, обмін новими публікаціями та інформаціями.

У Національному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині постала місцева школа істориків і краєзнавців. Цього року в Чернігівському університеті успішно захистили кандидатські дисертації генеральна директорка того заповідника д-ка Наталія Реброва по темі історії роду генерального судді Василя Кочубея та Н. Саєнко – по топографії Батурина XVII-XVIII ст.

Щиро дякуємо Н. Ребровій за допомогу з розміщенням і постачанням Батури́нської археологічної експедиції минулого літа. Н. Саєнко, попередній завідувач відділом археології Андрій Батюк та теперішня завідувачка Каріна Солдатова, співробітниці заповідника Оксана Ломко і Тетяна Кербут багато років співпрацюють з членами експедиції, пересилають потрібні публікації, знімки та музейні дані з Батурина, регулярно інформують про наукові й культурні заходи (іл. 6, 14, 36).

Попри пандемію, 2020 р. музеї та пам'ятки зодчества Батурина загалом оглянуло 120,190 туристів з України і Заходу, з них учнівської молоді – 18,125. Тогоріч Музей археології міста відвідало 20,886 екскурсантів, серед яких було 2,695 школярів і студентів. Навесні й улітку 2021 р. батури́нський заповідник відвідало 97,299 осіб, а його Музей археології – 12,734.

ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ ТА ЇЇ РОЗОРЕННЯ 1708 р.

У попередньому буклеті автори коротко описали заснування Батурина в XI ст., його історію і культуру за Київської Русі та панування Речі-Посполитої на Чернігово-Сіверщині, під час національно-визвольної війни українського народу під орудою гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) і встановлення козацької держави.⁷

Іл. 7. Миколаївський Крупицький монастир під Батурином та його трапезна церква до розорення 1708 р.
Реконструкції О. Бондаря, 2021 р.

Після звільнення Батурина від польської адміністрації та залоги жовнірів у 1648 р. це добре укріплене місто почало динамічно розвиватись. 1669 р. його проголосили столицею козацької держави, Лівобережного Гетьманату. Гетьмани Дем'ян Ігнатович (Многogrішний, 1669-72 рр.) та Іван Самойлович (1672-87 рр.) побудували там свої головні резиденції, церкви і судову палату, посилили й модернізували порівняно велику дерево-земляну фортецю (26.4 га) та замок-цитадель (1.3 га), споруджені польським королем і магнатами у 1620-30-х рр. (іл. 5, 6). Фортифікації Батурина XVII ст. детально розглянуті у нашому буклеті 2019 р.⁸

За правління маєстатного і просвіченого гетьмана-князя України Івана Мазепи (1687-1709 рр.) козацька держава та її столиця досягли найвищого розквіту. Тоді Батурин став одним з великих і велелюдних міст України, яке суперничало з найстаршими й найзначнішими центрами Гетьманщини Києвом і Черніговом (іл. 5). У тогочасній Західній Європі Батурин знали як столицю країни козаків.⁹ У раніших буклетах автори розповідали про архітектуру й багаті прикраси палацу І. Мазепи та побут його двору на південній околиці Гончарівка, розбудову ним п'яти храмів на фортеці та передмістях, про розвій гетьманом мистецтва і ремесел, освітніх закладів, культури козацької верхівки, добробуту міщан та широких комерційних контактів його столиці зі Заходом і Сходом.¹⁰

Незрівнянний меценат і покровитель Православної церкви у світі І. Мазепа щедро підтримував своїм

коштом її монастирі, храми та школи не тільки в Україні, а також у Польщі, Литві, Білорусі, Молдові, Туреччині, Греції, Святій Землі (храм Гробу Господ-

Іл. 8. Ікона св. Варвари XIX ст. Чернігівщина. Із зібрання Національного заповідника "Гетьманська столиця" у Батурині.

Іл. 9. Розкопки на території колишньої батуринської фортеці, поблизу брами цитаделі 2021 р. Знімки Ю. Ситого.

нього в Єрусалимі), Сирії, м. Олександрії в Єгипті та інших країнах Арабського Сходу. Зокрема, цей гетьман був знатним благодійником болгарського православного монастиря Зограф на Афоні (Святій Горі) у Греції. Світової слави афонські монастирі та скити, стародавні осередки чернецтва візантійського обряду глибоко шанувались в середньовічній і модерній Україні. Багато козаків їздило на Афон на прощу.

У XVI-XVIII ст. серед святогірських обителів братія Зографу найбільше підтримувала духовні й культурні стосунки з церковними установами, меценатами, гетьманами, козацькими старшинами, паломниками та вірянами Гетьманщини і Запоріжжя. Тоді чимало українців були ченцями того монастиря. У 1690-х рр. та в 1701-05 рр вони відвідували І. Мазепу в Батурині, отримували від нього щедрі пожертви, богослужбні стародруки й коштовне церковне начиння для обителі. Ігумен Зографа гостив у Мазепиній столиці 1696 р. та 1702 р., подарував гетьману старовинний богословський манускрипт і одержав цінні дари для монастиря.

2015 р. український вчений знайшов у архіві Зографа досі невідомий рукописний пом'яник XVII-XVIII ст. Там вписані для молитовного поминання імена й титули численних гетьманів, полковників та інших козацьких офіцерів і кошових Запорізької Січі того часу, котрі були великодушними жертводавцями, вкладниками й покровителями цієї обителі на Святій Горі. Серед них є гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, Павло Полуботок (1722-24 рр.) і Данило Апостол (1727-34 рр.) з їхніми родичами. Це нове історико-генеалогічне джерело містить імена маловідомих дружини І. Мазепи, яка упокоїлась 1702 р., та Варвари і немовляти Івана.¹¹

У Синодику Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря записані поминальні імен спо-

чилих членів родини І. Мазепи, серед них немовлят Варвари та Івана.¹² Мазепознавець С. Павленко вважає їх дітьми гетьмана, котрі померли малолітніми й були поховані, як і його дружина, у тому чоловічому монастирі під Батурином.¹³

Згадаємо, що побожний І. Мазепа особливо шанував св. великомученицю Варвару. 1691 р. він влаштував урочисте велелюдне перенесення частки її мощів з Батурина до Крупицького монастиря поблизу с. Вербівки за 6 км від міста (іл. 7, 8). Ця частка походила з раки з мощами св. Варвари, які з княжої доби були святиною Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.¹⁴ Спокусливо припустити, що гетьман назвав свою доню на честь св. великомучениці. У спогадах учасника походу шведів в Україну 1708-09 рр. Йоганна Венделя Барділі згадано про смерть доньки І. Мазепи й названо його небожа Андрія Войнаровського спадкоємцем гетьмана.¹⁵

* * *

Як відомо, у жовтні 1708 р. І. Мазепа зробив свій європейський вибір. Поблизу м. Новгороду-Сіверського на Чернігівщині він уклав військово-політичний альянс з шведським королем Карлом XII і підняв повстання за перетворення України на князівство, незалежне від Московського царства. Гетьман приготував у Батурині великі запаси провіанту, зброї та боєприпасів для розміщення й забезпечення там союзної шведської армії.¹⁶ Проте, через повільність її пересування по болотистому Подесенню, військова підмога місту не доспіла вчасно.

Цар Петро I направив генерала Олександра Меншикова з 30 тис. російського війська, яке 2 (13) листопада 1708 р. штурмом оволоділо Батурином до підходу загону І. Мазепи зі шведськими союзниками. Останні версії дослідників захоплення батуринської

фортеці та її героїчної оборони козаками і міщанами описані у нашому буклеті 2019 р.¹⁷

Переможці пограбували й вивезли до Росії цінності, спопелили місто з околицями, масово стратили полонених козаків, сердюків гетьманської гвардії та урядовців й вибили усіх мирних мешканців без помилування дітей, жінок, старих і церковних служителів. За підрахунками С. Павленка, там загинуло в бою й закатовано 5-6.5 тис. українських військових та вигублено вогнем і мечем 6-7.5 тис. цивільних громадян.¹⁸ У записках російського учасника подій згадано біля 10 тис. козаків гарнізону («президії») Батурина, полеглих при його штурмі.¹⁹

Тотальне зруйнування Батурина та поголовна різанина населення були не лише жорстоким свавіллям ката українського народу О. Меншикова і його розлучених вояків. Зберігся лист цьому генералу від Петра I з наказом цілковито знищити Мазепину столицю за непокору й збройний спротив царському війську на приклад іншим містам і фортецям України та усім спільникам повсталого гетьмана.²⁰ Офіційна газета Франції “Gazette” так повідомила європейців про ту трагедію: «Цар, здійснивши напад і захопивши Батурин, що був резиденцією цього гетьмана, ... зруйнував все місто: прирікши те до смертей і знущань, за дуже жахливих обставин...»²¹. Нижче покажемо нові археологічні дані про розорення Мазепиної столиці.

Останній гетьман Лівобережної України граф Кирило Розумовський (1750-64 рр.) відбудував і заселив спустошене покаране місто та повернув йому статус столиці козацької держави напередодні ліквідації Гетьманату Російською імперією у 1764 р. В період бездержавності України колишня гетьманська столиця поступово занепала й аграризувалась. У самостійній Україні від 2002 р. реалізується державна комплексна програма ревіталізації і урбанізації Батурина, збереження й реставрації його знаменитих пам'яток зодчества XVII-XIX ст. на пошану визначної ролі цього міста в історії, державотворенні та культурі нашої Батьківщини.²²

РОЗКОПКИ НА ФОРТЕЦІ ТА ОКОЛИЦІ ГОНЧАРІВКА

Писемні джерела повідомляють про спалення московським військом у захопленому Батурині «арсеналів і магазинів з запасами» та «великого хлібного магазину», які І. Мазепа заготовив для підтримки виснаженої походом шведської армії.²³

Іл. 10. Розкопки зернових ям XVII-XVIII ст. по вул. Партизанській, 1, у 2021 р. Світлина О. Терещенка.

У 2003-04 рр. на території колишньої фортеці, на подвір'ї Музею археології Батурина, та 2013 р. коло цвинтаря зруйнованого Троїцького собору (біля 1692 р.), на пров. Віктора Ющенка, наша експедиція розкопала разом 25 зернових ям, розташованих рядами. Об'єм кожної ями понад 2 кубометри. Ю. Ситий вважає їх залишками двох великих державних запасів збіжжя на випадок облоги чи голоду кінця XVII – початку XVIII ст. і ототожнює з Мазепиними «хлібними магазинами». Археологи встановили, що вони були пограбовані, а дерев'яні приміщення над ними спалені під час розгрому гетьманської столиці 1708 р. 2005 р. в пустій зерновій ямі знайшли кістяк підлітка, який явно загинув від того нападу.²⁴

Згадана вище французька “Gazette” писала про використання таких запасів зерна шведським військом у поході через Чернігівщину в 1708-09 рр. «Армія Швеції розмістилась на землях цього гетьмана... Вони оточені болотами річки Десна й великими селами, з млинами та великою кількістю зерносховищ, наповнених зерном, усі заможні, накопичені протягом кількох років достатку...».²⁵

2021 р. біля будинку Батуринської школи-інтернату на вул. Партизанській, 1 встановили величезний державний прапор, про що мова далі (іл. 36). У липні того року на цьому місці загін експедиції на чолі з археологом Олександром Терещенком (Чернігівський університет) провів охоронні розкопки і виявив сім зернових ям XVII-XVIII ст. з горілими прошарками (іл. 9, 10). Об'єм ям 2-3 кубометри. За попереднім визначенням Ю. Ситого, тут було третє гетьманське сховище збіжжя на фортеці Батурина, подібне до двох розкопаних там раніше.

Іл. 11. Розкопки на північ від залишків підземного коридору садиби І. Мазепи (до 1700 р.) на батуринській околиці Гончарівка 2020 р. Це і наступне фото Ю. Ситого.

Названі археологи гадають, що на садибі по вул. Партизанській, 30 знаходився один з двох зруйнованих мурованих соборів фортеці, фундованих І. Мазепою.²⁶ У листопаді цього року О. Терещенко та А. Батюк провели на городі того об'єкта розвідкові археологічні дослідження (шурфом) і відкрили розвал цегляної споруди. За розмірами битої цегли та стратиграфією вона датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Знайдені вуглики, фрагменти обгорілих глиняної обмазки стін і полив'яних пічних кахлів свідчать про спалення будівлі. Наступного року плануються розкопки ширшою площею на цій садибі, щоб виявити фундаменти та ідентифікувати залишки згаданої мурованої церкви чи світської кам'яниці Мазепиною часу.

* * *

Іл. 12. Розчистка решток південної цегляної стіни коридору початку XVIII ст. Мазепиною маєтку на Гончарівці у 2020 р.

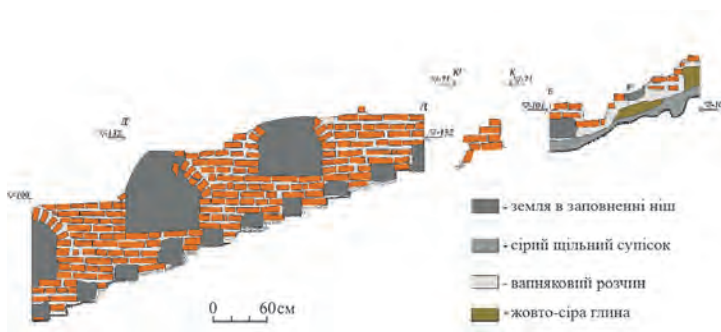

До 1700 р. за 2 км на південний схід від батуринської фортеці, на околиці Гончарівка, І. Мазепа спорудив велику укріплену садибу з цегляним бароковим триповерховим палацом (іл. 5). Під час зруйнування його столиці царським військом у 1708 р. воно пограбувало й спалило багату замиську резиденцію гетьмана.

Від 1995 р. з перервами археологи розкопували рештки палацу та інших споруд маєтку на Гончарівці. Результати цих досліджень і розгляд фортифікації, архітектури, планування, забудови та культури побуту службовців, сердюків-охоронців і покоєвих Мазепиною двору з фото важливих археологічних знахідок та комп'ютерними й мальованими реконструкціями укріплень і будівель представлено у наших раніших буклетах та академічних статтях.²⁷

2020 р. загін Батуринської експедиції під керівництвом д-ки Людмили Мироненко (Інститут археології НАНУ) продовжив розкопки залишків мурованої споруди гончарівської садиби. За 19 м на захід від котловану палацу І. Мазепи знаходиться велика видовжена западина. У 2018-20 рр. на її дні розкопали рештки двох паралельних цегляних стін підземного склепінчастого похилого коридору, орієнтованого з заходу на схід (іл. 11-13). За останніми дослідженнями, його ширина разом зі стінами становить 4.1 м, а внутрішня ширина проходу коридору – 2 м. Південна стіна, товщиною 1 м, збереглась на висоту до 1.3 м. В ній з внутрішнього боку є три арочні ніші, розмірами 1 x 0.7-0.9 м (іл. 13). Виявлено дев'ять сходинок коридору, викопаних у материковій глині та обкладених цеглою на вапняковому розчині й тесаними колодами. Л. Мироненко гадає, що тунель мав довжину 13 м і похило спускався у східному напрямі. До 2020 р. його залишки розкопали на довжину 7.5 м.²⁸ Більш детально археологічні досліді цієї незвичайної споруди описані у наших публікаціях минулого року.²⁹

Тогоріч розкопки на південний захід від коридору виявили потужний шар вапна з уламками цегли, пічних кахлів та скла. Л. Мироненко інтерпретує це як розвал мурованої будівлі, що стояла над підземним коридором. Знахідки численних вугликів і прошарків попелу дозволяють припускати, що наземну споруду над западиною спалили під час погрому Мазепиною осідку на Гончарівці.³⁰ За розмірами і форматами цегли, дослідниця датує побудову того коридору з суперструктурою початком XVIII ст., пізніше зведення гетьманського палацу і перед 1708 р. Склепіння й верхні частини стін коридору розібрали на цеглу для

Іл. 13. План залишків цегляних конструкцій і сходинок підземного коридору та малюнок його південної стіни з нішами, розкопаних у 2019-20 рр. Комп'ютерна графіка Л. Мироненко.

перевикористання у XIX-XX ст.³¹

Ю. Ситий та Л. Мироненко міркують, що підземний коридор спускався до здогаданого великого льоху невідомого призначення у східній найглибшій частині западини, яка ще не розкопана. До цього підземного комплексу належав також глибокий мурований склепінчастий підвал Мазепиноного часу. Його котлован, розміром 8.5 x 6.5 м, частково розкопали за 3 м на південний схід від западини у 2018-20 рр.³²

На думку В. Мезенцева, подібний підземний цегляний склепінчастий похилий коридор зі сходишками та нішами в одній стіні, де ставили світильники, зберігся у підвалі будинку Генерального суду Гетьманщини кінця XVII ст., що досі стоїть на західній околиці Батурина (іл. 14). З 1700 р. він став приватним мешканням генерального судді Василя Кочубея. Первинно той коридор вів до підземних в'язниці й камери слідства, де тепер відтворена відповідна експозиція Національного заповідника «Гетьманська столиця».

На жаль, 2021 р., через скорочення складу Батуринської археологічної експедиції, розкопки на Гончарівці не проводились. Плануємо їх продовжити наступного літа.

РОЗКОПКИ ОСЕЛІ П. ОРЛИКА. ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЧНИХ КАХЛІВ

Пилип Орлик був генеральним писарем (канцлером) в уряді І. Мазепи у 1707-08 рр., його особистим секретарем, головним помічником, виконавцем та довірником. Завідував Генеральною військовою канцелярією і вів листування гетьмана, включно з таємними польськими й шведськими союзниками, супротивниками Московського царства. Він здобув великий досвід міжнародних відносин козацької держави.³³

П. Орлик брав участь у визвольних змаганнях І. Мазепи і вірно послідував за ним до шведського короля. 1708 р. російська агентура, щоб зашкодити непокірному гетьману, намагалась відлучити від нього особистого секретаря, його «праву руку», але марно.³⁴ П. Орлик надалі віддано служив своєму рейментарю після поразки у Полтавській битві та на еміграції у Молдові. Після смерті там І. Мазепи у 1709 р. козацька рада вручила гетьманську булаву П. Орлику (іл. 16).

Цей гетьман у екзилі (1709-42 рр.) обезсмертив своє ім'я створенням першої української конституції («Договори й постанови прав і вольностей Війська Запорізького») у м. Бендери в Молдові 1710 р. (іл. 15). Вона мала стати основним законом української держави, звільненої від зверхності Москви. П. Орлик

Іл. 14. Мурований склепінчастий похилий коридор зі сходишками та нішами до підвалу кам'яниці генерального судді В. Кочубея кінця XVII ст. у Батурині. Світлина з архіву заповідника «Гетьманська столиця».

Іл. 15. Гетьман Пилип Орлик, творець першої української конституції 1710 р. Художниця Наталя Павлусенко, 2021 р. (Київ). Публікується за її дозволом.

очолив першу українську політичну еміграцію та понад 30 років військовими, політичними й дипломатичними шляхами самовіддано боровся за встановлення самостійної конституційної соборної України в союзі з провідними європейськими, турецькою і кримсько-татарською державами. Справу служіння Батьківщині на Заході продовжив його видатний син, народжений у Батурині Григор Орлик (1702-59 рр.), який дослужився до титулу графа і чина генерал-лейтенанта французької армії, став довіреним дипломатом короля Людовика XV.

2020 р. експедиція продовжила розкопки решток резиденції П. Орлика на північно-західному посаді Батурина Побожівка,³⁵ на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13 (іл. 5). Стаціонарні археологічні дослідження там проводяться з 2017 р. На їхній основі Ю. Ситий вважає, що генеральний писар мешкав у великій заможній зрубній одноповерховій хаті на кілька кімнат без підкліту (підвального поверху). Її стіни встановили на глиняну підсипку. Про значні розміри покоїв свідчать порівняно великі ogrivальні

печі, які розглянемо нижче (іл. 29, 30). Аналіз зображень на знайдених пічних геральдичних кахлях дозволив В. Мезенцеву датувати їх і спорудження й опорядження житла П. Орлика 1707-08 рр. Його оселю спалили під час розгрому Батурина 2 листопада 1708 р. Минулого року розкопали згорілі дерев'яні конструкції зовнішньої і внутрішньої стін з колод, дощок і опорних стовпів та розвали кахлів.³⁶

У 2017-18 розкопали масивні фундаменти двох дорогих цегляних кахляних печей, що опалювали суміжні світлиці, здогадно, вітальню і кабінет господи П. Орлика (іл. 30). В ході археологічних розвідок 2014 р. і 2016 р. та розкопок 2017-20 рр. знайшли багато фрагментів керамічних пічних кахлів з ошатними рельєфними рослинно-квітковими візерунками та геральдичними емблемами за стилем українського бароко. Дорожчі зразки розписані синьою, жовтою, зеленою і білою поливою. Виявлено також уламки скромніших кахлів монохромної зеленої глазури та чимало найдешевших теракотових (без емалі), здебільше побілених крейдою.

Детальніше результати розкопок залишків домівки П. Орлика, її груб і фрагментів кахлів з їхніми кольоровими світлинами й гіпотетичними комп'ютерними реконструкціями цілих орнаментальних та геральдичних полив'яних і теракотових кахлів представлено в наших буклетах 2019 р. та 2020 р.³⁷ Реконструкції інших кахлів та фасаду печі покоїв генерального писаря, виконані істориком й графіком Батуринського українсько-канадського проекту Сергієм Дмитрієнком (м. Чернігів), розглянемо нижче (іл. 17, 27-29).

Знайдені там кахлі є найбільш досконалими відомими натепер творами керамічного декоративного і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці напередодні її падіння. За версією Ю. Ситого, на замовлення П. Орлика їх виготовили кращі кахлярі Батурина та облицювали ними печі його будинку на початку XVIII ст. Високий технічний і художній рівень цих виробів наближається до якісної архітектурної майоліки Києва того часу, і вони вважаються цінними зразками українського барокового ужиткового мистецтва.³⁸

За Л. Виногородською та Ю. Ситим, під покровительством І. Мазепи кахлярство інтенсивно розвивалось і стало одним з головних художніх ремесел його столиці. Декор кахлів Батурина відзначається оригінальністю, місцевою своєрідністю сюжетів, орнаментальних мотивів та манери виконання. Він подібний до оформлення багатьох типів таких деталей Києва й Чернігова кінця XVII – початку XVIII ст.³⁹

Надзвичайно цінними є фрагменти керамічних полив'яних і теракотових кахлів з унікальними рельєфними зображеннями родових гербів І. Мазепи «Курч» та П. Орлика «Новина», які знайшли у значній кількості в ході археологічних розвідок і розкопок на об'єкті останнього у 2014 р. та 2016-20 рр. В 2018-20 рр., на основі скрупульозного обстеження цих уламків та їхніх знімків, за консультаціями з Ю. Ситим і В. Мезенцевим, С. Дмитрієнко підготував техніками комп'ютерного фотоколажу й графіки гіпотетичні реконструкції цілих глазурованих, теракотових та побілених вапном кахлів з геральдичними емблемами гетьмана й генерального писаря. За його промірами, усі ці лицьові кахлі мали підквадратну форму та порівняно велику довжину сторін, приблизно, 30 см. У 2019-20 рр. митець виготовив також кольорові глиняні муляжі-репліки кахлів з гербами тих видатних діячів козацької держави. В. Мезенцев опублікував комп'ютерні й ліпні реконструкції (знімки) С. Дмитрієнка полив'яних різнобарвних і теракотових побілених кахлів з гербами І. Мазепи та П. Орлика, детально описав і дослідив їхні композиції та аналогії у буклетах 2019 р. й 2020 р. і двох спеціальних академічних статтях.⁴⁰ Тут надрукована остання версія кольорової реконструкції глазурованої найдорожчої кахлі з Мазепиною геральдичною емблемою (іл. 17).

КАХЛІ З КНЯЖИМ ГЕРБОМ І. МАЗЕПИ. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Далі у світлі останніх досліджень підкріпимо новими аргументами важливий висновок В. Мезенцева про те, що відтворений герб І. Мазепи на кахлях грубо осідку П. Орлика демонструє князівське достоїнство гетьмана. Там, на лицарському шоломі типу армет, котрий увінчує фігурний щит, збереглось чітке рельєфне зображення стилізованої княжої корони (іл. 17, 18). Вона має горизонтальний обруч-основу, прикрашену низкою дрібних кіл з ромбом у центрі, які, вірогідно, зображають вставні дорогоцінні камінь та перла, шапку зверху в формі двох кулястих доль, розділених посередині вертикальною дугою з колами, імітаціями перлів. Дуга підтримує малу державу з хрестом нагорі – символ християнської монархії. Корони такого типу знаходимо на гербах, печатках і портретах князів України та Заходу Нового часу.⁴¹ Див., наприклад, корони свв. князів Бориса і Гліба на їхніх портретах на гравюрі з видання Чернігова 1705 р. (іл. 22).

Іл. 16. Булава гетьмана П. Орлика, початок XVIII ст. Реконструкція з колекції Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" у Батурині.

Зображення описаної князівської корони є головною унікальною рисою відтвореної геральдичної емблеми І. Мазепи на кахлях печей дому П. Орлика у Батурині. На інших, переважно раніших, численних репрезентаціях родового герба гетьмана його часу, які дійшли до нас, бачимо тільки звичайні шляхетські корони у вигляді декорованого обруча з трьома-п'ятьма зубцями чи листиками (див. іл. 22). Така шляхетська корона на батуринських кахлях з Мазепиною емблемою відсутня.

Достовірно, 1 вересня 1707 р. цар Йосиф I нагородив І. Мазепу титулом князя Священної Римської імперії німецької нації (*Reichsfürst*) за вагомий внесок гетьмана у боротьбу європейських країн Священної Ліги проти навали Османської імперії.⁴² В Австрійському державному архіві у Відні зберігся диплом про пожалування гетьману того титулу.⁴³ Фото диплома виставлено у Національному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині з вересня цього року.

У вказаному віденському архіві також збереглась копія імперської канцелярії листа І. Мазепи до царя Йосифа I, написаного до вересня 1707 р., з проханням надати титули князів Священної Римської імперії гетьману і його племіннику й спадкоємцю А. Войнаровському, осавулу Війська Запорізького. У листі, зокрема, гетьман обіцяв, що «я і надалі волюю за усіх обставин бути з моїми козаками форпостом усього християнства».⁴⁴

У «Всезагальному великому гербовнику», виданому в м. Нюрнберзі у Німеччині 1884-87 рр., підтверджено присвоєння І. Мазепі титулу князя названої імперії та надруковано гравюри з його шляхетським і князівським гербами. Останній увінчано короною подібної форми, як зображено на батуринських кахлях з геральдичною емблемою гетьмана.⁴⁵ (порівняй іл. 17, 18, 23).

3. Когут у своїй монографії про національну свідомість та політичну культуру українців XVI-XVIII

Іл. 17. Керамічна полив'яна лицьова кахля з рельєфним гербом і княжою короною І. Мазепи в оточенні арматури з декору груби резиденції П. Орлика 1707-08 рр. у Батурині. Гіпотетична реконструкція та комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2021 р.

ст., яку завершить наступного року, стверджує князівську гідність І. Мазепи й величає його князем України.⁴⁶ Історик показав, що до і після заключення українсько-шведського союзу 1708 р. у західноєвропейських, американських ("The Boston News-Letter", 1705) та найбільше в австрійських документах і пресі гетьмана титулували князем/принцом: *princeps* латиною, *prince* англійською та *fürst* німецькою мовами (іл. 23). У козацькому літописі Самійла Величка його також названо князем. За договором І. Мазепи з

Іл. 19. Герб І. Мазепи, оформлений арматурою, на гравюрі І. Щирського 1691 р. Зберігається у м. Гданську. (Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. Київ, 2006, с. 182, 430).

Іл. 18. Уламок теракотової побіленої пічної кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним князівською короною, від композиції Мазепиної геральдичної емблеми. Розкопки решток житла П. Орлика 2018 р. Знімок Ю. Ситого.

королем Карлом XII 1708 р., Україна проголошувалась князівством під протекцією Шведської імперії, а гетьман став її князем з правом наслідування його титулу й держави спадкоємцями. Після смерті І. Мазепи цей титул мав перейти до А. Войнаровського.⁴⁷

* * *

Цього року Т. Таїрова-Яковлева люб'язно передала В. Мезенцеву фото унікальної срібної печатки з княжим гербом І. Мазепи з приватної колекції Олексія Шереметьєва (іл. 24). Цей експонат вісім років зберігається в родинному Музеї Шереметьєвих у Києві. За дозволом власника колекції, тут надруковані кольорові світлини печатки.

8 жовтня 2021 р. О. Шереметьєв і Т. Таїрова-Яковлева офіційно презентували цей артефакт у Національному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині.⁴⁸ До того заходу там влаштували виставку «Гетьман Іван Мазепа, князь Священної Римської ім-

Іл. 20. Мазепина геральдична емблема з декоративною арматурою. Гравюра І. Щирського з видання Чернігова 1697 р. (Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 196).

Іл. 21. Рельєфний герб І. Мазепи з арматурою на срібній позолоченій шаті кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. (*Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk, Kyiv, 2010, p. 80. Фото передруковано за дозволом укладача каталогу Юрія Савчука.*)

перії». Професорка готує академічну статтю на цю тему, де введе печатку з фото до наукового обігу. Тепер експерти і фахівці з сфрагістики досліджують її та оцінюють автентичність. Зокрема, авторитетний знавець сфрагістики й геральдики ранньомодерної України та Речі Посполитої д-р Олег Однороженко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ) відстоює достовірність того експоната Музею Шереметьєвих.

Т. Таїрова-Яковлева впевнена, що це була особиста князівська печатка І. Мазепи, виготовлена наприкінці 1707 – на початку 1708 рр. після отримання ним титулу князя римського цесарства 1 вересня 1707 р. Гетьман вживав титул і для того замовив печатку завіряти нею його листи й документи. Дослідниця гадає, що печатка зберігалась у канцелярії І. Мазепи або його секретаря П. Орлика в Батурині й була втрачена ними під час переправи через Дніпро при відступі шведсько-українського війська після поразки в Полтавській битві 1709 р. Вчена сподівається знайти у російських і австрійських архівах листи чи грамоти гетьмана, завірені цією печаткою (з її відбитками), та нові документи, де він титулується князем Священної Римської імперії.⁴⁹

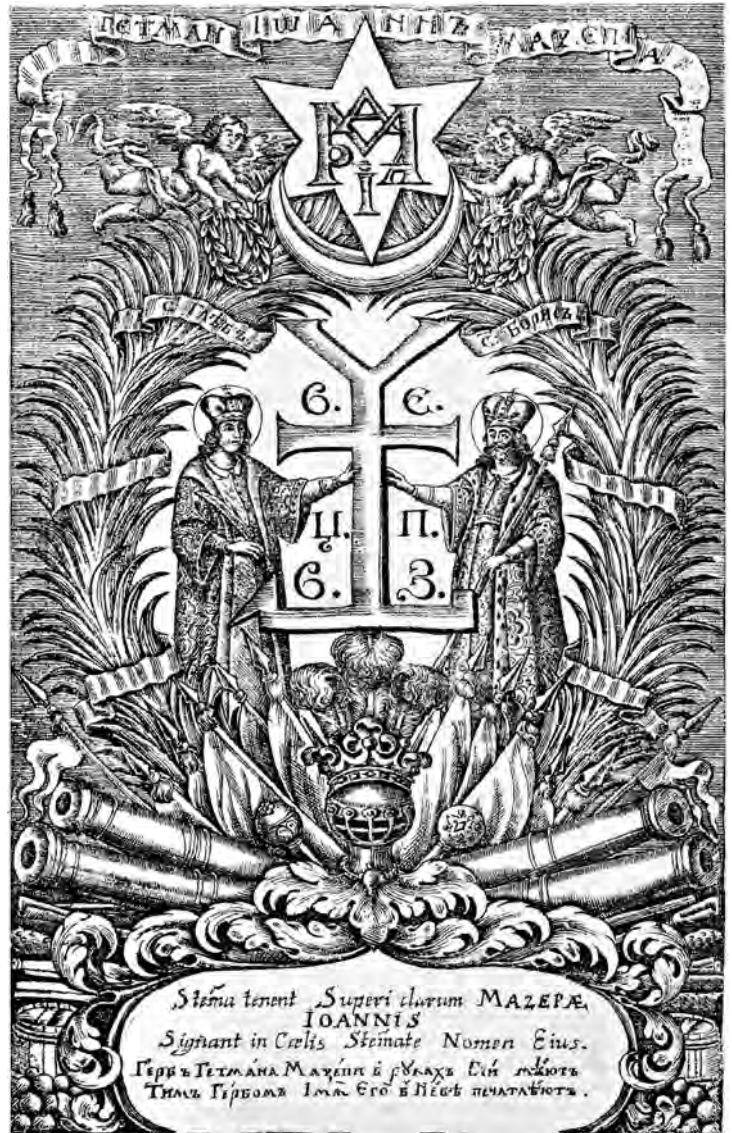
За фото овальної срібної печатки, там мініатюрно викарбувано родовий герб І. Мазепи «Курч» (іл. 24, 25). У центрі рельєфно зображено бароковий фігурний щит з геральдичними символами гетьмана: якороподібним шестикінцевим хрестом з шестикутною зіркою зліва та півмісяцем справа. На відбитках печатки пів-

місяць і зірка будуть дзеркально знаходитись на протилежних боках від хреста, як на багатьох відомих композиціях Мазепино герба. Над щитом розміщено шляхетську корону з п'ятьма завершеннями-трилисниками.

Щит і ця корона огорнуті стилізованою монаршою мантиєю (порфірою-багрянницею), підбитою горностаєвим хутром і облямованою бахромомою по краях. По боках мантия зав'язана двома декоративними вузлами, обмотаними шнурами, й звисає складками як відкрита завіса чи фіранки. Навколо щита розсіяні численні малі насічки для умовного позначення хвостиків горностаїв на хутрі мантиї.

У центрі над нею встановлено рельєфну князівську корону того самого типу, як описана на батуринських

Іл. 22. Мазепина геральдична емблема, прикрашена арматурою, на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1705 р. (Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа*, с. 93).

Іл. 23. Герб І. Мазепи як князя Священної Римської імперії. (Johann Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. I. 3. III, Nürnberg, 1887, Taf. 186).

кахлях з Мазепиним гербом (порівняй іл. 17, 18, 24, 25). На печатці горизонтальний обруч-основу корони оздоблено низкою дрібних ромбів, що, імовірно, імітують вставні коштовні камені. Дволопату оксамитову шапку над обручем з боків та спереду, посередині, охоплюють дуги, прикрашені рядами малих кульок, котрі, очевидно, зображають перла. Дуги з'єднуються нагорі шапки у центрі під порівняно великою монаршою державою у вигляді кулі з хрестом на завершенні. Написи на печатці відсутні.

Безперечно, на ній викарбувано герб І. Мазепи як князя Священної Римської імперії. Таким чином, описані геральдичні символи печатки підсилюють інтерпретацію В. Мезенцева емблеми гетьмана на кахлях груб оселі П. Орлика в Батурині саме як княжої, з короною відповідного типу.

Композиції герба І. Мазепи на цій печатці, гравюрі з німецького гербовника 1884-87 рр. та на кольорових реконструкціях його геральдичної емблеми як князя тої імперії, опублікованих у XIX-XXI ст., подібні, але не ідентичні (порівняй іл. 17, 18, 23-25). На них дещо відмінні форми і деталі якороподібного хреста, щита, корон, декоративних складок горностаєвої мантиї та завитків шнурів навколо її вузлів. На мініатюрній печатці відсутнє зображення малого панцира нагорі щита, яке бачимо на інших відомих дизайнах князівського герба гетьмана. Тож, печатка не є їхньою копією, що говорить на користь її автентичності.

На основі виразного рельєфного зображення на печатці, В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували нову гіпотетичну кольорову комп'ютерно-графічну реконструкцію геральдичної емблеми І. Мазепи як князя римського цесарства (іл. 26). Вони також врахували описи і кольорові малюнки геральдики князів тої імперії.⁵⁰ Тут ця спроба опублікована уперше. Раніші графічні реконструкції герба гетьмана як князя

Священної Римської імперії передруковані, наприклад, у нашому буклеті 2019 р.⁵¹ Наступного року В. Мезенцев планує підготувати спеціальну академічну статтю, де детальніше розгляне ту печатку та порівняє її зображення з іншими геральдичними емблемами І. Мазепи як імперського князя у виданнях XIX-XXI ст.

* * *

На відтвореному гербі гетьмана на батуринських кахлях зображено орден св. Андрія Первозванного, кавалером котрого він став 1700 р. (іл. 17). Тож, їх не могли виготовити раніше. За версією В. Мезенцева, П. Орлик замовив кахлі з княжою короною на гербі І. Мазепи, щоб вшанувати його як князя римського цесарства. Таким чином, зображення цієї корони на кахлях дозволяє датувати їх, а також опорядження розкопаної резиденції генерального писаря, між 1 вересня 1707 р., коли цесар удостоїв І. Мазепу князівським титулом, і розоренням Батурина та того житла 2 листопада 1708 р.

Можна гадати, що з цесарської канцелярії у Відні чи через дипломатів гетьмана повідомили про пожалування йому титулу невдовзі після 1 вересня 1707 р. Як згадувалось вище, того року він також особисто листувався з Йосифом І. Очевидно, серед генеральних старшин і урядовців секретар І. Мазепи найпевніше і найраніше дізнався про цю відзнаку, бо офіційне державне листування, тим більш закордонне, проходило через нього.

Важливо, що теракатові кахлі печей і, вірогідно, стіни хати П. Орлика побілили вапном (іл. 18). Зазвичай, такі кахлі білили з часом, коли вони вже бруднились сажею.⁵² Тож, кахляні печі та оформлення покоїв генерального писаря завершили наприкінці 1707 р. чи наступного року, але до початку антимосковського повстання І. Мазепи 24 жовтня 1708 р. Нагадаємо, що Т. Таїрова-Яковлева подібно датує виготовлення княжої печатки І. Мазепи кінцем 1707 р. – початком 1708 р.

Замовлення П. Орликом кахлів з княжою короною на гербі І. Мазепи показує, що оточення гетьмана визнавало його легітимним князем Священної Римської імперії у 1707-08 рр. Описані вище зображення на печатці також свідчать, що він і його оточення знали геральдику цих князів. Однак на відтворених кахлях з Мазепиним гербом груб будинку П. Орлика відсутнє зображення монаршої горностаєвої мантиї – характерного геральдичного символу князів римського цесарства (порівняй іл. 17, 23-26).

Іл. 24. Срібна печатка з гербом І. Мазепи як князя Священної Римської імперії, 1707-08 рр. Музей Шереметьєвих у Києві. Світлини опубліковані за дозволом власника колекції музею Олексія Шереметьєва.

Іл. 25. Промальовка рельєфного зображення печатки С. Дмитрієнка.

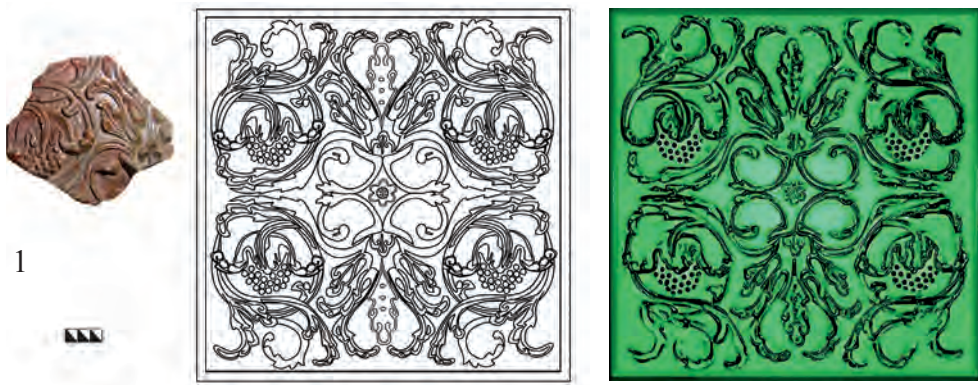
В. Мезенцев вважає, що у Гетьманщині Мазепиною часу зображення червоної мантиї-багряниці, підбитої білим хутром, усяним чорними хвостиками горностаїв, на керамічних кахлях було технологічно неможливим. Тоді червоної та чорної поливи там не застосовували.⁵³ Взагалі невідомі репрезентації таких горностаєвих мантий техніками рельєфу чи розпису глазур'ю на кахлях ранньомодерних України й Польщі. Напевно, мілкий рельєф делікатної фактури хутра горностаєя з притаманними численними чорними хвостиками та декоративних стилізованих вузлів і складок тої мантиї, вигадливо перев'язаної золотими шнурами з китицями та облямованої бахромою, на керамічних плитках виглядав би невиразно, задрібно й малопомітно.

Порівняння показує, що на реконструйованих кахлях з гербом І. Мазепи на княжій короні куляста держава з хрестиком пропорційно менша, ніж ця масивна регалія влади християнського монарха нагорі вищеписаної печатки (порівняй іл. 17, 18, 23-25). Також на кахлях навколо княжої оксамитової шапки не зображено дуг з низками кульок, імітацій перлів, які рельєфно передані на печатці. В. Мезенцев пояснює такі відмінності більшою стилізацією, узагальненням і спрощенням деталей дизайну князівської корони на кахлях та різницями технік рельєфів на кераміці й металі. Він спостерігає чимало варіацій на багатьох зображеннях корон того самого типу на геральдичних кам'яних барельєфах, гравюрах та княжих печатках України Нового часу. Серед них також зустрічаються порівняно дрібні схематично умовно трактовані дер-

жави у вигляді кола чи кульки, іноді навіть без хреста нагорі, а понад княжою шапкою нерідко відсутні

Іл. 26. Кольорова геральдична емблема І. Мазепи як князя Священної Римської імперії. Гіпотетична реконструкція на основі його печатки 1707-08 рр. В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2021 р.

бокові й центральні дуги, прикрашені «перлами»⁵⁴ (див., наприклад, іл. 22).

На кахлях щит з гербом І. Мазепи замість мантиї оточено з усіх боків т. зв. декоративною арматурою: стилізованими рельєфами різної зброї, військового спорядження, козацьких клейнодів та інсигній гетьманської влади у стилі українського

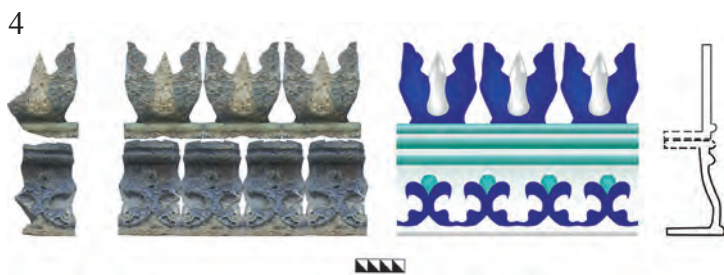
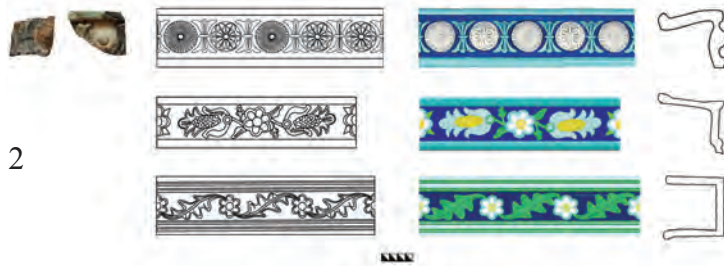
бароко (іл. 17). Зображення там монаршої горностаєвої мантиї разом з такою рясною арматурою було б композиційно перевантаженим і нерозбірливим.

На думку В. Мезенцева, П. Орлик чи художник, якому він замовив дизайн кахлі з Мазепиним гербом, взорували не на позбавлені арматури геральдичні емблеми князів римського цесарства, а радше, на численні раніші київські та чернігівські гравюри й твори торевтики з гербом гетьмана, котрі часто оформлені мілітарними атрибутами (іл. 19-22). Зразком послужила також геральдика українських і річпосполитських князів того часу, де відсутні мантиї і форма княжих корон ближча до її рельєфу на кахлях (з малою державою з хрестом і без бокових дуг з «перлами», як на іл. 22).

Є підстави гадати, що П. Орлик запроваджував мотив арматури у геральдиці. Так, знаний спеціаліст з сфрагістики козацької України д-р Ігор Ситий (Чернігівський історичний музей) показав, що цей гетьман на еміграції додав рельєфні зображення козацької зброї і гетьманських клейнодів на замовлених ним печатках зі своїм родовим гербом та емблемою Війська Запорізького.⁵⁵

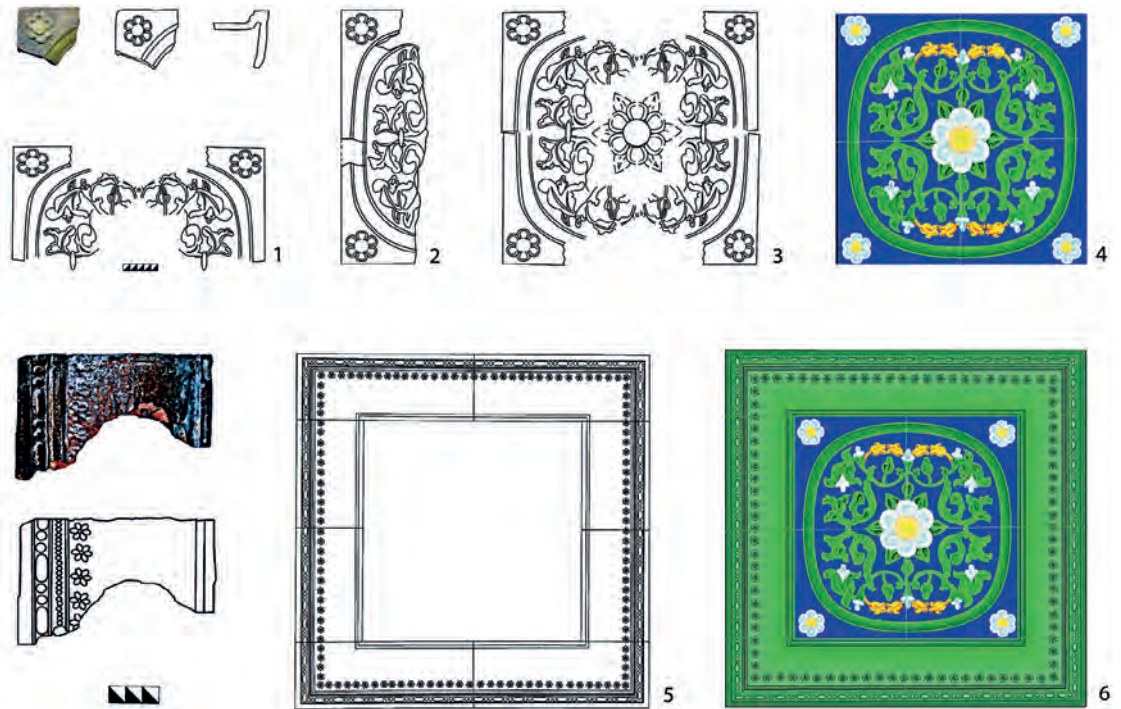
Декоративна арматура на кахлях груб осідку П. Орлика у Батурині є їхньою другою унікальною рисою після князівської корони. Зображення озброєння, амуніції і символів влади часто оздоблюють герби шляхти, гетьманів, полковників та козацьких старшин на гравюрах, мальованні, срібних окладах ікон, шатах кіотів, ладівницях, деяких печатках, бронзових гарматах, дерев'яних рельєфах та зрідка на тиньковому ліпленні порталів мурованих церков Гетьманщини (іл. 19-22). Проте арматура невідома на інших геральдичних кахлях ранньомодерних України й Польщі.

Цьогоріч В. Мезенцев опублікував академічну статтю, де детально порівняв військові атрибути на батуринських кахлях з подібними мотивами на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва й Чернігова

Іл. 27. Фрагменти кахлів з печей покоїв П. Орлика та гіпотетичні реконструкції комп'ютерною графікою цілих полив'яних монохромної і поліхромних орнаментальних кахлів С. Дмитрієнка, 2020-21 рр.: 1) лицьова; 2) типи поясних; 3) карнизних; 4) коронкових. Знімки уламків кахлів Ю. Ситого.

кінця XVI – початку XVIII ст.⁵⁶ Згідно його висновку, важливим, чи навіть основним, взірцем для створення геральдичної емблеми І. Мазепи з пишною арматурою на тих кахлях, за їхніми бароковим стилем, технікою рельєфу і майже симетричною композицією, був схожий сюжет на срібній позолоченій шаті кіоту для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (іл. 21). Цей шедевр металопластики українського бароко виготовили 1695 р. коштом гетьмана. Він первинно знаходився з іконою у Троїцькому соборі Чернігова, а тепер зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї.⁵⁷

Іл. 28. Декоративне панно, складене з лицьових глазурованих різнобарвних кахлів з рослинно-квітковими мотивами і монохромної рами, від оздоблення груби Орликової домівки. Промальовки контурів рельєфних візерунків Ю. Ситого (1, 2). Гіпотетична кольорова комп'ютерно-графічна реконструкція панно С. Дмитрієнка, 2021 р. (3-6).

Зразками наслідування для композиції та окремих деталей на батуринських кахлях з гербом І. Мазепи і арматурою могли послужити також гравюри видань Києва й Чернігова рубежу XVII-XVIII ст. з мілітарними мотивами, особливо твори Івана-Інокентія Щирського (див., наприклад, іл. 19, 20, 22). За припущенням В. Мезенцева, на замовлення П. Орлика професійний графік з киево-чернігівської граверної школи намалював дизайни чи шкідці кахлів з його та Мазепиним геральдичними емблемами. Можливо, це був І. Щирський, один з видатних тогочасних українських граверів і автор багатьох мідьоритів з гербом гетьмана, оформленим арматурою, 1680-1710-х рр. На основі здогадних професійних графічних оригіналів кращі батуринські кахлярі майстерно вирізьбили дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами І. Мазепи та П. Орлика (іл. 17, 18). Тож, геральдика й декоративна арматура тих кахлів Батурина репрезентують передову художню школу Києва і Чернігова Мазепиного часу.⁵⁸

Компаративний аналіз підкріплює надійність комп'ютерної реконструкції та інтерпретації унікального княжого герба І. Мазепи з оточуючою арматурою на батуринських кахлях і виявляє впливи мистецтва цих двох головних культурних, освітніх, видавничих та церковних центрів козацької України на порівняно

молоду динамічно зростаючу військово-адміністративну столицю Гетьманщини у добу її найвищого піднесення на межі XVII-XVIII ст. Нагадаємо, що Л. Виноградська і Ю. Ситий також вбачають подібність декору пічних кахлів старшинських осель Батурина, Києва й Чернігова того часу.⁵⁹

Знахідки, реконструкції та дослідження кахлів з гербами знаменитих вітчизняних державців і політиків І. Мазепи й П. Орлика мають велике значення для історико-археологічного вивчення гетьманської столиці та в цілому для студій ранньомодерної української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури і побуту козацької еліти й мазепознавства.

РЕКОНСТРУКЦІЯ КАХЛЯНОЇ ПЕЧІ БУДИНКУ П. ОРЛИКА

Дослідниця керамічних виробів Батурина XVII-XVIII ст. Л. Мироненко на базі археологічних знахідок намалювала цікаві гіпотетичні чорно-білі реконструкції передніх і бічного фасадів полив'яної й теракотової кахляних печей палацу І. Мазепи на Гончарівці та кам'яниці В. Кочубея. Вона також графічно відтворила панно, складені з геральдичних і орнаментальних

Іл. 29. Передній фасад найдорожчої полив'яної поліхромної печі оселі П. Орлика у Батурині 1707-08 рр., прикрашений геральдичними кахлями і панно. Гіпотетична реконструкція і комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2021 р.

кахлів, які прикрашали верхні яруси глазурованих різнобарвних і теракотових груб гетьманської резиденції на цитаделі та житла представника козацької старшини на фортеці Батурина рубежу XVII-XVIII ст.⁶⁰ Її реконструктивний малюнок триярусної печі, облицьованої кахлями зеленої поливи з гербовими вставками, з інтер'єру гончарівського палацу опубліковано у нашому буклеті 2011 р.⁶¹

В минулорічному буклеті, присвяченому кахлям Батурина XVII – початку XVIII ст., надруковані гіпотетичні кольорові реконструкції С. Дмитрієнка і В. Мезенцева, виготовлені методом комп'ютерної графіки,

трьох верхніх частин, т. зв. «дзеркал» печей, що опалювали хату П. Орлика. На двох фрагментах цих груб розміщено по одній кахлі з його й Мазепиним гербами в оточенні глазурованих зелених та теракотових кахлів з рослинно-квітковими візерунками.⁶²

2021 р., за консультаціями з Ю. Ситим і В. Мезенцевим, С. Дмитрієнко технікою комп'ютерної графіки підготував гіпотетичну реконструкцію переднього фасаду найдорожчої полив'яної поліхромної двоярусної кахляної печі оселі П. Орлика. Її первісний чорно-білий варіант надруковано в академічній англійській статті авторів цього року.⁶³ Тут уперше представлені доопрацьована остаточна кольорова версія фасаду тої груби, кольорові гіпотетичні комп'ютерні реконструкції її цілих поясних, карнизних і коронкових глазурованих різнобарвних кахлів та панно з чотирьох орнаментальних кахлів з рамою (іл. 27-29). Їхні фрагменти знайшли в процесі розкопок залишків Орликової домівки переважно у 2019-20 рр.⁶⁴

За Ю. Ситим, розкопані цегляні фундаменти двох її печей мають квадратну форму в плані й розміри 2.1 x 2.1 м. Підквадратна груба подібного параметру опалювала вищезгадану хату козацького старшини Мазепиної доби, рештки якої наша експедиція розкопала на фортеці Батурина у 2001-02 рр.⁶⁵ Цегляні підмурки двох розкішних кахляних печей розкопаної гетьманської резиденції на цитаделі кінця XVII ст. виділялись незвичайно великою довжиною й шириною: 2.8 x 2.2 м та 2.5 x 2 м.⁶⁶ Ці ogrівальні пристрої багатих мешкань столиці козацької держави перевищували розміри пересічних, здебільше глинобитних, груб України і Польщі Нового часу, середня довжина й ширина котрих 0.9-1.6 x 0.7-1 м.⁶⁷ Досліджені печі Батурина вказаних габаритів відповідно опалювали великі кімнати.

Ю. Ситий також відзначив, що керамічні лицьові підквадратні кахлі груби господи П. Орлика, приблизно 30 см завдовжки, є більші й товстіші, ніж рядові квадратні кахлі Батурина та України кінця XVII – початку XVIII ст., довжиною, зазвичай, 20-25 см (іл. 27,1).

За реконструкцією печі Орликових покоїв С. Дмитрієнка, ширина її чолового фасаду по підшві цоколю, як і фундаменту, була 2.1 м, а висота цієї споруди – 3.20 м (іл. 29). Для порівняння, середня висота кахляних печей XVIII ст., котрі збереглись у Польщі, становить 2-3 м.⁶⁸ Імовірно, відтворена масивна груба займала біля 3/4 висоти кімнати зрубного дому генерального писаря чи майже досягала стелі (іл. 30).

Іл. 30. Уявний вигляд кабінету П. Орлика за стилем європейського бароко XVIII ст. з відтвореною кахляною піччю. Малюнок С. Дмитрієнка, 2021 р. Гуаш, акварель.

Висота світлиць мурованої палати В. Кочубея була 3.8 м.

Згідно реконструкції, цегляна піч резиденції П. Орлика над підмурком мала цоколь, ширший нижній і вищий верхній яруси та карниз, увінчаний зубчастими коронками, на подоби ошатного мурованого вежоподібного будинку (іл. 29). Топка могла бути у бічній стіні груби, тому на відтвореному чільному фасаді вона не зображена.

Цоколь і обидва яруси обличкували згаданими вище лицьовими підквадратними кахлями порівняно великого розміру, біля 30 x 30 см, з рельєфним вишуканим рослинно-квітковим орнаментом й покриттям найбільш поширеною зеленою поливою (іл. 27,1). Їх виклали з перев'язкою швів та використанням половинок цих кахлів на наріжжях печі. Уламок такої кахлі знайшли в ході розкопок залишків Орликової хати 2019 р. Гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію

С. Дмитрієнка цілого зразка надруковано уперше в буклеті минулого року.⁶⁹

Відтворені вузькі пояскові та ширші прямокутні профільовані карнизні кахлі шістьох різновидів з чепурними рельєфними рослинними й квітковими мотивами і розписом білою, жовтою, зеленою та темно-синьою глазур'ю відділяли цоколь, яруси і карниз (іл. 27,2,3). Їхні строкаті горизонтальні стрічки з домінуючим кобальтовим кольором тла пожвавлювали монохромну зелену площину печі й збагачували її кольорову композицію. Карниз вінчали вигадливі тюльпаноподібні кахлі-коронки з зубчастими завершеннями синьої та білої поливи (іл. 27,4).

Підрахувавши кількість фрагментів кахлів з гербом П. Орлика, зібраних у ході археологічних досліджень решток його житла в 2014 р. і 2017-20 рр., Л. Мироненко твердить про використання там в уборі груб 6-9 цілих зразків. Це дозволило В. Мезенцеву припус-

Іл. 31. Гетьман Іван Скоропадський. Художниця Наталя Павлусенко, 2018 р. (Київ). Публікується за дозволом авторки.

тити, що відтворені кахлі з Орликовою геральдичною емблемою встановили по одній на передніх і бокових фасадах квадратних печей господи генерального писаря, яких було достовірно дві а, можливо, й три. Таке оформлення центру фасаду груби тільки одною квадратною лицьовою кахлею з гербом серед рядових кахлів з рослинними візерунками відоме в Україні та Білорусі XVII ст.⁷⁰

Відповідно, на описаній реконструкції фасаду печі кахлю з родовим гербом П. Орлика здогадно розмістили у середині її верхнього ярусу (дзеркала), приблизно, на рівні очей (на висоті біля 2 м від підлоги) для зручнішого огляду деталей геральдики, декору та ініціалів господаря дому латинськими літерами: *F. O.* (іл. 29). Його барвистий яскравий герб, розмальований синьою, зеленою, жовтою і білою поливою, вписаний у білий овал та картуш з вибагливим рослинним орнаментом й примітними білими з жовтим квітами на кобальтовому фоні, виразно виділявся на зеленому полі фасаду.

Ю. Ситий вважає, що кахлі з гербами І. Мазепи та П. Орлика використали разом в оздобленні одної

груби житла останнього. Однак уламків з Мазепиною емблемою знайшли більше. Дослідник запевняє, що цілих кахлів з гербом гетьмана було понад 10 і вони склали горизонтальний фриз по верху печі (іл. 29).

Раніше інші дослідники не поділяли цієї версії Ю. Ситого з огляду на відсутність аналогій такому фризу з геральдичних кахлів на грубах ранньомодерної України та Речі Посполитої. Проте його думка підтвердилась археологічними знахідками у 2020 р. кількох фрагментів кутових плиток з гербом гетьмана, які явно знаходились на наріжжі печі. Ці відформовані глиняні квадратні кахлі до випалення перегнули вертикально навпіл під прямим кутом.

Слідуючи версії Ю. Ситого, С. Дмитрієнко на відтвореному чоловому фасаді груби, на завершенні верхнього ярусу, під карнизом, зобразив горизонтальний ряд з чотирьох цілих кахлів з геральдичною емблемою І. Мазепи та двох їхніх половинок на наріжжях (іл. 29). Серія княжих гербів гетьмана з оточуючою арматурою зеленої глазурі була примітною на білому тлі того фризу й пасувала до домінуючого зеленого тону печі.

У різні роки під час розкопок залишків домівки П. Орлика археологи знаходили фрагменти менших лицьових квадратних керамічних плиток з пишними рельєфними рослинно-квітковими мотивами, розписаних зеленою, білою, жовтою і темно-синьою (фон) поливою. Ю. Ситий обстежив уламки кахлів того типу та промалював контури їхніх рельєфних візерунків⁷¹ (іл. 28,1,2). Цього року, на основі його малюнків і світлин оригінальних фрагментів, С. Дмитрієнко техніками комп'ютерних фотоколажу й графіки гіпотетично реконструював ціле кольорове квадратове декоративне панно, складене з чотирьох таких невеликих плиток (іл. 28,3-6).

Панно оточувала рама з керамічних вузьких опуклих плиток з профільованими орнаментованими бортиками. Уламок рами знайшли на обійсті П. Орлика 2019 р.⁷² С. Дмитрієнко відтворив первісний зелений колір емалі рами, яка стала червоно-брунатною, вірогідно, від пожежі 1708 р. За його підрахунками, габарити цілих малих плиток були 18 x 18 см, панно з чотирьох таких деталей мало розмір 36 x 36 см, а разом з рамою – 60 x 60 см. Ширина рами була 12 см.

Л. Виноградська оцінила надруковану тут кольорову реконструкцію переднього фасаду груби покоїв П. Орлика і зауважила, що більш підходящим та звичайним було б положення цього панно у центрі верхнього ярусу.⁷³ Однак С. Дмитрієнко встановив його у ниж-

ньому ярусі відтвореного фасаду печі з наступних причин (іл. 29). Як описано вище, середину верхнього ярусу на рівні очей митець зайняв більш важливою, помітною і барвистою кахлею з гербом господаря дому. Він і Ю. Ситий переконливо вважають, що кахлі з геральдичними емблемами П. Орлика та І. Мазепи знаходились там поруч.

В. Мезенцев погоджується з тим, що найцінніші та інформативні кахлі з гербами обох цих політичних діячів, правдоподібно, поставили разом на верхньому ярусі, дзеркалі, груби для кращого огляду (іл. 29). Окрім геральдичної тематики, їх також візуально зближувало розміщення на примітному білому тлі, яке виділяло обидві емблеми на зеленому фасаді пічки. За композицією і кольоровим рішенням масивне панно з відмінним кобальтовим фоном та широкою зеленою рамою більш підходило для оздоблення ширшого нижнього ярусу. Унікальність відтворених дизайнів гербів І. Мазепи та П. Орлика й розташування серії кахлів з емблемою гетьмана фризом нагорі груби головно обумовили своєрідність її декору. Тому не знаємо аналогій реконструйованій і описаній печі.

Вірогідно, то був найошатніший і найдорожчий огрівальний пристрій та основна окраса інтер'єру розкопаної дерев'яної резиденції П. Орлика 1707-08 рр. у Батурині. Оpubлікована й обґрунтована у цій праці гіпотетична кольорова комп'ютерно-графічна реконструкція фасаду груби допоможе судити про культуру побуту та багатство генеральної старшини і урядовців гетьманської столиці незадовго до її зруйнування 1708 р. Вона також демонструє досягнення батуринських кахлярів і пічників у золоту добу Мазепино правління, мистецький смак та знання геральдики замовника твору, П. Орлика, і його шанобливість до свого рейментаря.

Тут уперше оприлюднено кольоровий малюнок С. Дмитрієнка уявного вигляду кабінету генерального писаря з реконструйованою кахляною пічкою (іл. 30). Художник творчо домислив опорядження і умеблювання його інтер'єру в стилі європейського бароко XVIII ст.

РОЗКОПКИ НА ПЕРЕДМІСТЯХ

За Ю. Ситим, 1708 р. російське військо спалило увесь розлогий північно-західний посад Мазепиної столиці від Побожівки на півдні до північної околиці Горбанівка (іл. 5). Далі на північ воно пограбувало й зруйнувало заміські слободи, села, хутори та чоловічий

Іл. 32. Розкопки залишків заможної хати часів І. Мазепи та І. Скоропадського на південній околиці Батурина у 2020 р. Фото О. Терещенка.

Крупницький і дівочий Новомлинський (Кербутівський) монастирі (іл. 7). Хоч дослідниця топографії Батурина XVII-XVIII ст. Н. Саєнко заперечує, що тоді військові дії охопили віддалену від фортеці Горбанівку,⁷⁴ останні археологічні спостереження говорять на користь позиції Ю. Ситого.

Так, 2021 р. в ході нагляду за земляними роботами на Горбанівці, по вул. Миколи Шкляра, 28, О. Терещенко зафіксував котлован споруди з шаром пожежі, попередньо датований Мазепиним часом. Також, за описом Батурина 1726 р., на тій околиці знаходився двір і хутір вірного соратника І. Мазепи, генерального обозного Івана Ломиковського. Його садиба тоді стояла у пустці без огорожі від московського нападу 1708 р.⁷⁵ Сподіваємось, що археологічні дослідження залишків спаленої будівлі та пошук місця розореної резиденції І. Ломиковського на Горбанівці будуть продовжені.

Цар Петро I намагався навіки знищити повсталу Мазепину столицю і заборонив заселяти й відновлювати спустошене місто.⁷⁶ Проте новообраний гетьман Іван Скоропадський (1708-22 рр.), який був давнім приятелем І. Мазепи і таємно допомагав його прибічникам,⁷⁷ 22 грудня 1708 р. видав універсал про дозвіл селитись на посадах і передмістях Батурина за межами спаленої фортеці (іл. 31). Згідно опису міста 1726 р., батуринці, котрим пощастило втекти чи сховатись під час навали війська О. Меншикова, та новосельці оселились на випалених ділянках і

Іл. 33. Карнизні та лицьові глазуровані й теракотова пічні кахлі Мазепиної доби з розкопок підкліту хати на південному передмісті 2020 р. Знімки і промальовки рослинно-квіткових орнаментів О. Терещенка.

пустирях на передмістях та слободах, зокрема у пустих хатах, що вціліли від пожежі 1708 р. й втратили хазяїв.⁷⁸

1721 р. О. Меншиков доносив Петру I про те, що його повеління не виконано: «...Ваша імператорська величність наказали це захоплене місто (Батурин – В. М.) зруйнувати і щоб ніхто у ньому не мешкав; а тепер на його передмістях й околицях мешкають, селяться люди всіляких станів...», включно з тими, хто «зрадив разом з Мазепою» та їхніми родинами.⁷⁹

За археологічними дослідженнями Ю. Ситого і Л. Мироненко, найбільший південно-східний ремісничий посад гетьманської столиці, що тягнувся від фортеці до Гончарівки, обстріляли з гармат і спалили під час російського нападу на Батурин⁸⁰ (іл. 5).

2020 р. загін Батуринської експедиції під керівництвом О. Терещенка продовжив розкопки на південній периферії того колишнього посаду, поблизу готелю «У гетьмана», на північний захід від Мазепино маєтку на Гончарівці. У 2017-20 рр. там частково розкопали котлован дерев'яної хати заможного міщанина чи козака (споруда № 1), яка, за висновком цього дослідника, існувала за І. Мазепи та І. Скоропадського (іл. 32).

Житло мало заглиблений у землю підкліт, розміром

5.9 x 6 м, зі стінами, обкладеними колодами, та один чи два наземні поверхи. Незвичайний житловий підкліт опалювала глинобитна піч з сирцевим фундаментом, розміром 2.2 x 1.35 м. Вона була складена з лицьових квадратних і видовжених карнизних кахлів зеленої поливи з імпозантними рельєфними рослинно-квітковими орнаментами, очевидно, Мазепиної доби (іл. 33). Знайдено також уламки дешевших кахлів з однотипними рельєфними візерунками без глазури, можливо, від облицювання бічних чи заднього фасадів цієї груби. О. Терещенко допускає, що наземний поверх обігрівала друга кахляна піч.

На заможність господарів вказують відносно великі розміри житла та кахляної полив'яної печі у підкліті. В 2018-20 рр. у котловані знайшли фрагменти дорогих керамічних тарілок, розмальованих рослинними мотивами й смугами різних яскравих фарб і вкритих прозорою емаллю, з сервізного набору та тарілки зеленої глазури початку XVIII ст. (іл. 34, 35). Виявлено також скалок імпортного коштовного фаянсового виробу з розписом, керамічні іграшку-свищик, три гральні фішки, уламки теракотових декорованих козацьких люльок, керамічного і скляного посуду, кольорові скляні намистини, обрізки обробленої шкіри, мідні монети (польські боратинки 1662-65 рр. і ро-

сійська полушка 1721 р.), різноманітні залізні, мідні й кістяні виробничі та господарчі знаряддя.⁸¹

За вказаними монетами, О. Терещенко датує розкопану хату другою половиною XVII – першою чвертю XVIII ст. Він твердить, що вона не згоріла під час погрому Батурина 1708 р. та стихійної пожежі там 1723 р. Однак це дерев'яне житло розібрали разом з грубою близько 1723 р. Тоді мешканці його залишили і пізніше, у XVIII-XXI ст., на тій місцині не селились. Цікавою є версія О. Терещенка про те, що у такому непересічному будинку на околиці, котрий пережив московську навалу, але тоді міг втратити старих господарів, за гетьманування І. Скоропадського оселився призначений ним урядник чи міський голова Батурина.⁸² Вищевказаним універсалом цей гетьман доручив отаману Данилу Харевському управу й охорону залишків батуринців.⁸³

Однак В. Мезенцев зауважив, що відзначена можливість первинних мешканців, особливо спорудження ними великої хати з масивною кахляною глазурованою піччю та виготовлення дорогих керамічних різнобарвних підполив'яних тарілок, вірогідно, за І. Мазепи, припадає на період процвітання Батурина до 1708 р. (іл. 33-35). Досі не виявлено надійно датованих археологічних матеріалів (крім дрібної мідної російської монети 1721 р.) про добробут згоданих пізніших хазяїнів житла, тим більш посадовця І. Скоропадського, у перші 15 років найтяжчого занепаду і обезлюднення міста після його нищівного розорення та різанини населення 1708 р. Радимо досліднику цієї оселі врахувати таку оцінку наявних археологічних даних. На жаль, через зменшення кількості учасників Батуринської експедиції у 2021 р. розкопки на південній околиці гетьманської столиці призупинились.

Коротко підсумуємо, що, незважаючи на обмеженість обсягу археологічних досліджень Батурина цього року, тоді вдалось відкрити рештки трьох споруд Мазепиною часу на фортеці й околиці Горбанівка, які, правдоподібно, зруйнувало царське військо у 1708 р. Докладніші інформації та остаточні висновки про результати розкопок у Батурині 2021 р. будуть оприлюднені в археологічних звітах, наших буклеті, академічних статтях і пресових повідомленнях наступного року.

Проведений цьогогоріч детальний порівняльний аналіз комп'ютерної реконструкції керамічної полив'яної кахлі з унікальним гербом І. Мазепи із зображеннями княжої корони, зброї, військового обладунку та козацьких і гетьманських клейнодів з декору груби

Іл. 34. Фрагменти дорогої підполив'яної розмальованої тарілки початку XVIII ст., знайдені у котловані житла на південній околиці в 2020 р. Світлина О. Терещенка.

розкопаної резиденції П. Орлика у Батурині 1707-08 рр. виявляє впливи на дизайн кахлі графічного й геральдичного мистецтва Києва і Чернігова Мазепиною доби (іл. 17-22). Надійність наших реконструкції, інтерпретації та датування княжого герба гетьмана на батуринських кахлях підкріплюють співставлення з його геральдичною емблемою як князя Священної Римської імперії, викарбуваною на срібній печатці 1707-08 рр. з Музею Шереметьєвих у Києві (іл. 24, 25).

У цій праці вперше опубліковано підготовлені технікою комп'ютерної графіки наші нові гіпотетичні кольорові реконструкції герба гетьмана як князя римського царства та переднього фасаду найдорожчої ошатної кахляної печі спаленого дому П. Орлика, її опис і обґрунтування (іл. 26, 29).

Іл. 35. Уламки дорогої підполив'яної поліхромної тарілки з рослинно-квітковими і лінійними мотивами початку XVIII ст. з розкопок решток хати на південній периферії Батурина 2020 р. Фото О. Терещенка, комп'ютерно-графічна реконструкція цілої тарілки та її розпису С. Дмитрієнка, 2021 р.

Іл. 36. Святкування Дня Державного Прапора України у колишній столиці козацько-гетьманської держави 23 серпня 2021 р. У Батурині урочисто підняли найбільший на Чернігівщині синьо-жовтий прапор. Знімки О. Ломко.

ДЕНЬ ДЕРЖАВНОГО ПРАПОРА УКРАЇНИ В БАТУРИНІ

23 серпня 2021 р. у Батурині на обласному рівні відсвяткували День Державного Прапора України (іл. 36). До цієї дати на Майдані гетьманської слави спорудили найбільший на Чернігівщині флагшток 30 м

висоти з полотнищем прапора 4 x 6 м. Під салют з козацьких гармат його урочисто підняли одночасно з численними синьо-жовтими символами нашої державності по всій Україні.

Участь у заході взяли голова державної адміністрації Чернігівської обл., народні депутати України, міське і районне керівництво, духовенство ПЦУ, ве-

терани АТО, курсанти, працівники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», батуринці й гості міста. Відбулись церемонія вручення паспортів громадян України молоді Чернігівщини та святковий концерт артистів Обласного філармонійного центру.⁸⁴

Символічно, що Чернігівська область влаштувала свято Державного Прапора України у колишній гетьманській столиці, де плекались національна державність і незалежність та героїчно захищались козаками й міщанами зі зброєю в руках під час визвольних змагань під проводом гетьмана-князя Івана Мазепи.

ПІДТРИМКА БАТУРИНСЬКОГО ПРОЄКТУ В 2022 р.

Дослідники Батурина в Україні й Канаді готуються провести там подальші розкопки наступного літа. На жаль, у разі нових хвиль пандемії, Чернігівська обласна державна адміністрація може скоротити чи припинити фінансування археологічних досліджень міста у 2022 р. Натепер Чернігівщина належить до червоної зони максимального поширення коронавірусу. Незалежно від непевних і несприятливих умов в Україні, щедрі пожертви від українців Канади й Сполучених Штатів Америки уможливають продовження Батуринського археологічного проєкту.

Його учасники звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і благодійників з проханням надалі підтримувати історико-археологічні студії Мазепиної столиці та публікацію їхніх результатів. Усіх добродіїв з Північної Америки ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами на адресу: **Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6.**

Канадських громадян просимо виписати чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project).** Цей інститут надішле Вам офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування в Канаді.

Мешканцям США пропонуємо виписати чеки на американську устанovu: **Ukrainian Studies Fund (memo: Baturyn Project).** Цей фонд надішле американським громадянам відповідні посвідки для сплачування податків у США. Усім установам і приватним жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях, презентаціях онлайн та публічних лекціях, пов'язаних з проєктом.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канад-

ського виконавчого директора д-ра Володимира Мезенцева (КІУС, відділ Торонто) за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 615-515 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади і США за щедру стабільну підтримку досліджень історії та культури столиці козацької держави протягом 20 років, у тяжкі часи війни в Україні та епідемії у світі.

ПОСИЛАННЯ

1. <https://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>; <https://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/en>; <http://www.ucrainica.ca>

2. Десять наших ілюстрованих буклетів 2011-21 рр. у форматі ПДФ розміщено на вебсайті КІУС в розділі “Baturyn Project” (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>) та на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи»: <http://www.mazepa.name/biblioteka-arheolohichnyh-zvityv/>. Тексти п'ятих буклетів 2012-18 рр. у форматі Ворд встановлено на вебсайті Ліги Українців Канади: <http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>. Див. також посилання 1, 7, 8, 61.

3. Див. посилання 14.

4. Martin Dimnik, “Medieval Baturyn and the Zadesen'e before the Tatar Invasion”, *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. З. Когут, М. Дімнік та ін. (Київ, 2008), с. 22-33.

5. Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, “Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019”, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*, No. 31, January 2020, pp. 10-15. Див. усі числа того бюлетеню з ілюстрованими короткими звітами про розкопки Батурина 2001-20 рр. англійською мовою у форматі ПДФ на вебсайті Оттавського університету: <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/archive>. Ці англomовні звіти про розкопки Батурина останніх років у форматі ПДФ розміщено також на інтернет-сайті “Ivan Mazepa Name” (<http://www.mazepa.name/en>).

6. Volodymyr Mezentsev, “Archaeological Research at Baturyn in 2020”, *Canadio-Byzantina*, No. 32, January 2021, pp. 13-18 (<https://www.academia.edu/45011480/Ca>

nadio_Byzantina_no_32_January_2021).

7. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* (Торонто, 2020), с. 8-13.

8. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи* (Торонто, 2019), с. 7-14, іл. 4-27.

9. Андрій Байсар, «Батурин – столиця козаків. Карта Московії Гійома Деліля, 1706 р. (https://baitsar.blogspot.com/2017/10/carte-de-moscovie-1706.html?spref=fb&fbclid=IwAR07XQvMrzko4WasjD-Cg7061YM7BX8X25RLbII_8Q0-krqpPJ0iFs95o42c); його ж, «Україна – країна козаків, Батурин – столиця козаків. Карти Московії 1680 та 1712 рр». (<https://baitsar.blogspot.com/2019/01/1680-1712.html?spref=fb&fbclid=IwAR2W3j92qjjn4cBVQ6N8IVyrijnrSs2GLz5Y4Pd0dwelyQZ4gXbTTU-ae0k>).

10. Див. посилання 2.

11. Сергій Шумило, «Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні», *Сіверянський літопис*, 2016, № 6, Чернігів, с. 73-81.

12. Там само, с. 77.

13. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 30, примітка**.

14. *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби: Збірник документів і матеріалів*, ред. О. Б. Коваленко та ін. (Чернігів, 2020), с. 51; <http://litopys.org.ua/synopsis/avtob.htm>

15. *Україна доби Івана Мазепи. 1708-1709 роки в документальних джерелах*, упоряд. С. Павленко (Київ, 2019), № 279, с. 235.

16. Див. посилання 23.

17. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр.*, с. 14-16. Див. також посилання 18-21, 24.

18. Сергій Павленко, *Батуринська фортеця* (Київ, 2019), с. 134-136; *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби*, с. 79-87.

19. *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*, ред. О. Б. Коваленко та ін., 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 117.

20. Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, с. 106. Див. також посилання 79.

21. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/09/30/160246/>

22. *Батурин: сторінки історії*, с. 667-670.

23. *Історія Русів*, перекл. І. Драча (Київ, 1991), с. 262; Филарет (Гумилевский), *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*, кн. 6 (Чернігів, 1874), с. 354; *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби*, с. 82.

24. Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик*. Журнал УІТ, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк – Київ – Львів – Острог – Торонто – Париж, 2010-2011, с. 141, 143, 157. Ця стаття розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади: www.lucorg.com/розкопки-вбатурині_244.htm; Volodymyr Kovalenko, “The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, Cambridge, Mass., 2009-10, pp. 38, 42, 44, 52. Передрук цієї праці англійською мовою див. *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. S. Plokhy (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 38, 42, 44, 52; Ю. М. Ситий, В. І. Мезенцев, «Археологічні дослідження в Батурині», *Археологічні дослідження в Україні 2013* (Київ, 2014), с. 284; Юрій Ситий, «Забудова центральної частини Батуринської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень)», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць*, вип. 8 (12), ред. Н. Б. Реброва, О. Б. Коваленко та ін. (Чернігів, 2020), с. 11, 14.

25. Див. посилання 21.

26. Сергій Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури* (Київ, 2005), с. 140.

27. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. З. Когут та ін. (Київ, 2008), с. 216-235. Серію статей В. Мезенцева по архітектурі та керамічному декору палацу І. Мазепи на Гончарівці в Батурині надруковано у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*, вип. 3-10, Київ – Глухів, 2010-17 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/siver-shhina-v-istoriyi-ukrayini>). Volodymyr Mezentssev, “Mazepa’s Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration”, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. S. Plokhy (Cambridge, Mass., 2012), pp. 433-470. Цю статтю перевидано в *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, Cambridge, Mass., 2009-10, pp. 433-470. Див. також посилання 2, 40.

28. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Олександр Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні

дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2020 р., с. 18-31, рис. 36-127.

29. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року*, с. 17-21; V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. M. Kovalenko, “Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles’ Reconstructions, 17th-18th c.”, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 14, Ніжин, 2021, с. 67-70 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2021.pdf). Див. також посилання 6.

30. Ситий, Мироненко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», с. 17, 18-19, 27, рис. 74-77.

31. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Олександр Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2019 р., с. 60.

32. Ситий, Мироненко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», с. 31.

33. Серія: «Великі українці». Тарас Чухліб, *Пилип Орлик* (Київ, 2008), с. 14-15.

34. Сергій Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (Київ, 2004), с. 42.

35. Наталія Саєнко, «Передмістя та околиці Батурина в XVII-XVIII ст.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць*, вип. 6 (10), ред. Н. Б. Реброва, О. Б. Коваленко та ін. (Ніжин, 2017), с. 67-68.

36. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», с. 33-38, рис. 139-176.

37. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*, с. 17-22, іл. 28-36; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, с. 24-29, іл. 25-38; Mezentsev,

Sytyi, Kovalenko, “Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles’ Reconstructions, 17th-18th c.”, pp. 70-73, figs. 7-10.

38. Там само, р. 73.

39. Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам’ятки України: історія та культура*, 2008, № 3, Київ, с. 37, 38.

40. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*, с. 18-22, іл. 30-41; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, с. 25-29, іл. 29-35, 38; Володимир Мезенцев, «Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 13, Глухів – Київ, 2020, с. 129-139 (<http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Hlukh-20-rec-herby.pdf>); його ж, «Порівняльний аналіз арматури на кахлях з гербом І. Мазепи з Батурина», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 14, Ніжин, 2021, с. 138-149 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2021.pdf).

41. Владислав Лукомский, Вадим Модзалевский, *Малороссийский гербовник* (Санкт-Петербург, 1914). Репринтне видання (Київ, 1993), табл. XXIII, XLVIII; Олег Однороженко, «Герб князів Вишневецьких», *Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва*, вип. 3, Дніпропетровськ, 2008, мал. 23, 27, 29-33 (<http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Odnorozhenko.pdf>); його ж, «Герб князів Мосальських», *Сіверянський літопис*, 2008, № 4, Чернігів, мал. 7, 9-11 (http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Herb_kniaziv_Mosalskykh.pdf); його ж, «Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел», *Князі Острозькі: європейський вимір української історії* (Київ, 2017), с. 117, 119 (http://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldika_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novoviyavlenykh_dzherel.pdf).

42. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, вид. 2, ред. Л. Винар (Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001), с. 256, 271-272.

43. Österreichisches Staatsarchiv, Wien: AVA, Adelsakt 1 September 1707. Adelserhebung Johann Mazepa, Fürstenstand.

44. Теодор Мацьків, «Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської імперії», *Український історик*, 1966, № 3/4, с. 36-37 (https://shron1.chtyvo.org.ua/Matskiv_Teodor/Hetman_Ivan_Mazepa_kniaz_Svi

aschennoi_Rymskoi_Imperii.pdf?); його ж, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709*, вид. 2 (Київ – Полтава, 1995), розділ 4.4 «Справа надання Мазепі титулу “Князя св. Римської імперії”» (<http://litopys.org.ua/coss4/mazk05.htm>). Проф. Тетяна Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербурзький університет), «Іван Мазепа та князівський титул», презентація у Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині 8 жовтня 2021 р.

45. Johann Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160-161, Taf. 186.* [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tify={%22pages%22:\[16\],%22view%22:%22info%22};](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tify={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};) [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tify={%22pages%22:\[171\],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tify={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982})

46. Zenon E. Kohut, “Identity Formation in Cossack Ukraine: The Shaping of Political Thought, Historical Narrative, and Political Culture, 1569-1709” (monograph in progress). Щиро дякуємо автору за дозвіл використати в буклеті манускрипт розділу 6: “Mazepa as Prince of Ukraine and Enlightened Ruler”.

47. Там само. Див. також Мацьків, «Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської імперії», с. 33-38.

48. <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-10-10/knyajeskaya-pechat-getmana-mazepyi-cho-izvestno-pro-sensatsionnyu-nahodku/246211>; <https://suspilne.media/170413-pecatku-mazepi-ta-knigu-zasnovanu-na-realnih-podiah-predstavili-u-baturini/>

49. Автори глибоко вдячні проф. Т. Таїровій-Яковлевій за передання В. Мезенцеву знімків печатки та за інформації про неї у 2021 р.

50. https://en.wikipedia.org/wiki/Princes_of_the_Holy_Roman_Empire; <https://geraldika.ru/article/4861>

51. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*, іл. 39, 40. Див. також А. В. Дабижа, «Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы», *Киевская старина*, т. 13, Киев, 1885, с. 715-717; Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко* (Київ, 2006), с. 177; Григорій Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи* (Київ, 2015), с. 56-57.

52. Лариса Виноградська, Юрій Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001-2002 рр.», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської*

трагедії, ред. З. Когут та ін. (Київ, 2008), с. 264, 274-276.

53. Дякую дослідникам кахлів модерної України Л. Виногородській та Ю. Ситому за важливі консультації про кольори поливи керамічних виробів Батурина XVII-XVIII ст.

54. Див., наприклад, Мезенцев, «Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи», рис. 11-13, а також посилання 41.

55. Ігор Ситий, «Герб і печатка Пилипа Орлика», *Генеалогічні записки*, вип. 9, нова серія 3, Львів, 2011, с. 33-37. Див. фото відбитків печаток П. Орлика 1716 р. та 1719 р.: *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk (Kyiv, 2010), figs. 108, 111, pp. 153, 155.*

56. Мезенцев, «Порівняльний аналіз арматури на кахлях з гербом І. Мазепи з Батурина», с. 138-149 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2021.pdf).

57. Анатолій Адрюг, *Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть* (Чернігів, 2010), с. 62-63.

58. Мезенцев, «Порівняльний аналіз арматури на кахлях з гербом І. Мазепи з Батурина», с. 143-147.

59. Див. посилання 39.

60. Людмила Мироненко, «Кяхляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст.», *Археологія і давня історія України*, вип. 3, Київ, 2018, с. 78-85; вказана авторка, «Кяхляна піч з будинку В. Кочубея в Батурині», *Археологія*, 2020, № 4, Київ, с. 113-120.

61. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина* (Торонто, 2011), с. 12.

62. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, іл. 26, 38.

63. Mezentsev, Sytyi, Kovalenko, “Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles’ Reconstructions, 17th-18th c.”, pp. 71-73, fig. 10.

64. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», рис. 12, 26-29; його ж, «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Націо-

нального історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», рис. 155, 171-174.

65. Виноградська, Ситий, «Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001-2002 рр.», с. 276.

66. Юрій Ситий, «Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення», *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць* (Київ, 2008), с. 261, 262 (<http://www.mazepa.name/history/zb1.html>).

67. Мироненко, «Кохляна піч з будинку В. Кочубея в Батурині», с. 118.

68. Там само.

69. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, іл. 28. Див. також посилання 64.

70. Там само, с. 27-28, іл. 38, 39; Мироненко, «Кохляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст.», с. 80-82, рис. 2. Див. також посилання 61.

71. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», рис. 27; його ж, «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», рис. 171.

72. Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні студії Батурина 2018-2019 рр.*, с. 21, іл. 29. Див. також посилання 71.

73. Щиро дякуємо Л. Виноградській за оцінку комп'ютерних реконструкцій груби оселі П. Орлика, окремих її кахлів і панно та консультації В. Мезенцева у 2021 р.

74. Саєнко, «Передмістя та околиці Батурина в XVII-XVIII ст.», с. 70.

75. *Батурин: сторінки історії*, с. 125.

76. Там само, с. 117. Див. також посилання 79.

77. Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи*, с. 49-52.

78. *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби*, с. 88, 106.

79. Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. IX, т. 18 (Москва, 1963), с. 468. Переклад на українську В. Мезенцева.

80. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Східна

околиця Батурина за археологічними джерелами», *Батуринська старовина*, вип. 6 (10), ред. Н. Б. Реброва, О. Б. Коваленко та ін. (Ніжин, 2017), с. 72-79. Див. також Юрій Ситий, «Цвинтарі південно-східної околиці Батурина», *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* (Київ, 2017), с. 284-287.

81. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, Олександр Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2018 р., с. 40-49, рис. 172-250; Ситий, Терещенко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р.», с. 20-33, рис. 58-153; вказані автори, «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.», с. 39-49, рис. 177-267.

82. Висловлюємо подяку археологу О. Терещенку за консультації та обмін думками про результати розкопок решток того житла на південній околиці Батурина.

83. Див. посилання 78.

84. https://prk.city/news/4466-razom_z_usiyeyu_ukrayinoyu_chernigivshhyna_pidnyala_svij_najbilshyj_derzhavnyj_prapor

На задній обкладинці: Чоловий фасад найдорожчої полив'яної поліхромної кахляної печі резиденції генерального писаря Пилипа Орлика у Батурині 1707-08 рр. Гіпотетична реконструкція і комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2021 р.

